

СВЕТИ КЛИМЕНТ – УЧИТЕЛ НА МНОГУ НАРОДИ

Стојко Стојков

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип
stojko.stojkov@ugd.edu.mk

Абстракт.

Свети Климент е наречен „учител на многу народи“ од Теофилакт Охридски, мислејќи на неговата 22 годишна дејност во Велика Моравија, краткиот престој во Плиска, 7 годишно учителствување во Девол и Охрид и 22 годишно епископување во Велика. Овој краток текст зборува основно за неговите две последни функции и за ролјата што свети Климент ја одиграл во воведувањето на словенската богослужба по Ерусалимскиот типик, создавањето на првата словенска епископија, преводот на богослужбените книги, автор на повеќе оригинални текстови, како и неговата грижа кон обичниот човек.

Клучни зборови: *Свети Климент, епископ, учител, народ, словенски, втемелувач*

*Со зборови си ги упатил народите во верата Божја,
со делата си се издигнал преблажен,
кон божествен и блажен живот.*

*Со чудеса си ги просветил оние
што пристапуваат со вера кон тебе,
со знаменија си ја осветлил темнината.*

*Заради тоа го славиме
твојот божествен спомен, Клименте.
(Топар за свети Климент)*

SAINT CLEMENT - TEACHER OF MANY NATIONS

Abstract

St. Clement is called the “teacher of many nations” by Theophylact of Ohrid, referring to his 22-year activity in Great Moravia, his short stay in Pliska, his 7-year teaching in Devol and Ohrid, and his 22-year episcopate in Velika. This short text talks mainly about his last two functions and the role that St. Clement played in the introduction of the Slavic liturgy according to the Jerusalem Typikon, the creation of the first Slavic episcopate, the translation of the liturgical books, the author of a number of original texts, and his care for the ordinary man.

Key words: *Saint Clement, bishop, teacher, people, Slavic, founder.*

Рано дело и потекло

„Учител на многу народи“.

Така Теофилакт Охридски ќе го нарече св. Климент 200 години по неговото упокојување. Еден од многуте начини на кои е наречен светецот: „гласник на вистината“, „земен ангел - небески жител“, „нов апостол“, „епископ словенски“, „епископ Велички“, „пастир на Охрид“, „заштитник“, „чувар на животот, здравјето“ и уште и уште...

Под *учител на многу народи* архиепископот мисли на 22 годишната дејност на св. Климент во Велика Моравија (863 – 885 г.), неговиот краток престој во престолнината на Бугарија (885/6 г.), неговата седум годишна активност како учител во Охрид и Девол (887 – 894) и неговото 22 годишно епископување во Дремвица и Велика (894 – 916).

Како вистински христијански мисионер свети Климент соединува повеќе луѓе и народи во една вера.

Но кој е *неговиот* народ и од каде е *неговото* потекло?

Тој самиот јасно се определува како припадник на словенскиот народ,¹ кој за него е „нашиот народ“² и „мојот народ“ (Пофално слово за св. Кирил, Поп-Атанасов Ѓ., 2011, 62). Овој словенски народ според словенските текстови настанати во негово време, а добар дел и од неговата рака, живее и во Македонија и во Велика Моравија, зборува еден словенски јазик и има исти обичаи (Поп-Атанасов Ѓ., 2011, 49). Единствената друга и тоа уште поважна за него припадност е кон христијанскиот народ: „*Ние христијаните, кои се нарекуваме синови Божји*“ (Пофално слово за св. Никола, Климент Охридски, 1977, 78, 88). Својата мисија тој ја гледал во тоа „на секаков начин да ја рашири црквата на Господа“ (Пространо житие, Милев А. 1966, 135) и преку христијанството да ги обраќа „словенскиот народ кој е во неразумие и во гревовен мрак“ (Поп-Атанасов Ѓ., 2011, 60, 65) во еден од „големите народи кои го слават Бог на свој јазик“ (Климент Охридски, 1973, 104).

Поособено е прашањето за регионот од кој потекнува св. Климент. Според неговото Пространо житие „како никој друг тој го знаел неговиот (т.е. Методијевиот) живот, зашто од младински и рани години го придружувал и ги видел со своите очи сите дела на својот учител“ (Милев А. 1966, & 65), а според Краткото житие „уште од почеток бил со Методиј, познатиот учител на мизискиот народ“ (Иванов Ѓ. 1970, 312). Примени буквално овие зборови значат

¹ Оболенски Д., 2011, 51 правилно ги толкува зборовите „дождот на божјата милост падна на мојот народ“ како такви што ја содржат „Идејата за етничкото самоопределување“. Види и Стојчева-Антиќ В., 1997, 132

² Во Пространо житие на св. Методиј напишано од св. Климент Словените се: „нашиот народ за кој никој никогаш се немаше погрижено“ а сега Бог го подигнал за нив учителот св. Методиј (Климент Охридски, 1973, 187), а во друго негово дело: Пофалното слово св. Кирил Философ св. Кирил е *учител словенски, учител наш, учител на словенскиот народ*, испратен е кај *словенскиот народ* и т.н. (Поп-Атанасов Ѓ., 2011, 59 – 67; Иванов Ѓ. 1970, 328 – 332)..

дека св. Климент се присоединил кон свети Методиј уште на Балканот и бил веќе со него во неговиот манастирот на Олимп во Мала Азија или дури порано, од времето кога Методиј по наредба на императорот управувал словенско кнежевство најверојатно во Македонија каде ги запознал словенските обичаи и ги засакал, процес во кој свој удел можеби имал и свети Климент. Но од каде поточно е не може да се каже.

Свети Климент во Велика Моравија

Теофилакт го постава на второ место меѓу учениците во Велика Моравија нарекувајќи го „свештеник Климент, маж многу учен“ (Милев А. 1966 & 35) и го цитира него единствен освен Горазд како говорник на учениците на свети Методиј против непријателите на словенското писмо во 885 г. (Пространо житие, Милев А. 1966 & 26, 30). Според Димитар Хоматијан тој „прв заедно со божествениот Наум, Ангелариј и Горазд“ го изучил Светото писмо преведено од св. Кирил (Иванов Ы. 1970, 312). Според истиот извор тој е еден од првите словенски ученици ракоположени од папата во Рим во 867 г. (Кратко житие, Милев А. 1966, & 5; Оболенски Д. 2011, 23, 24).

Свети Климент како учител во Охрид и Девол

После нивното прогонување од Велика Моравија во 885/6 Свети Климент заедно со Наум и Ангелариј достигнале бугарската граница кај Белград и одовде биле испратени кај кнезот Борис, кој ги примил со радост и во 886/7 г. го испратил св. Климент со функција „учител“ на цела една област – Кутмичевица, која опфаќала наскоро освоена од Бугарија територија во Западна Македонија и Албанија. Борис му дал три куќи во Девол и места за одмор во Охрид и Главиница, им заповедал на провинциските власти да му помагаат и да го почитуваат (Пространо житие, Милев А. 1966 & 53, 54), а неговите ученици биле ослободени од даноци.

Свети Климент изградил манастир во Охрид, а исто и црква, „која подоцна ја направиле епископска катедрала“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 67) - еден од повеќето симболички и не толку симболички начини на кои свети Климент се покажал поставувач на темелите на идната Охридска архиепископија.

Како учител св. Климент извршил паралелно неколку дејности, кои ќе имаат фундаментално значење за понатамошниот развој на словенската богослужба на Балканот.

Прво, тој започнал нов превод на основните црковни книги на словенски, што ќе овозможи воведување на словенскиот јазик во Богослужбата. Преводите извршени во Велика Моравија, со исклучок на преводот на Светото Писмо не вршеле работа на овој простор, зашто тие биле прилагодени кон западниот црковен чин, а не кон користениот на исток (Пентковски А. 2016а, 57). Преводите

извршени во овој ран период биле повеќе наменети за манастирска богослужба, зашто се уште немало епархии во кои се служело на словенски јазик, така што на оваа етапа словенската служба се вршела во манастирот на свети Климент во Охрид, што било не само прв чекор кон нејзиното понатамошно воведување во масовна црковна употреба, но и поставување на темелот на монаштвото во Македонија со словенска богослужба.

Второ, тој подготвил броен црковен кадар. Според Пространото житие тој подготвил 3500 ученици. Тие биле научени да пишуваат, читаат и да го разбираат христијанското учење. Не само како бројка, но и како квалитет „неговите ученици биле најдобри од сите по живот и по знаење“ (Милев А. 1966 59). Од нив подоцна тој како епископ ќе го ракополага црковниот кадар. Тука може да се забележи една разлика меѓу него и неговиот учител свети Методиј и на квантитативен и на квалитативен план. Свети Методиј имал 200 ученици подготвени во текот на 22 годишна работа (Пространно житие, Милев А. 1966 § 24), додека св. Климент ќе подготви 3500 во тек на 7 години. Големата разлика во бројноста доаѓа и од различната цел која двајцата си ја поставиле. Учениците на свети Методиј биле високо образовани и одбрани и затоа на многу од нив им ги знаеме имињата. Обратно учениците на св. Климент остануваат генерално анонимни и тоа не е само поради скромност. Свети Климент си поставил за цел брзо да подготви броен кадар со базовно образование од каков што имало најдиректна потреба. Луѓе способни да ги препишуваат илјадници книги неопходни за идна црковна богослужба на словенски јазик, а и луѓе подготвени да служат во тие цркви како пејачи, четци, ѓакони и свештеници. Имено за последните се однесуваат зборовите дека на некои „им го откривал подлабоката смисла на писмото“. Овие биле малцинство, но сепак не останале бесплодни и иако од скромност не ги оставале имиња некои нивни дела се зачувани.

Трето – свети Климент покрстува голем број пагани, а на веќе покрстените ја разјаснувал суштината на христијанската вера, и со тоа го шири и заздравува темелот на новото христијанско општество.

Во сето ова Св. Климент се покажал особено загрижен за потребите на неодамна покрстениот човек кој не го разбирал христијанството и спрема паганинот, кој не го примал христијанството кое не го разбирал. Грижата на свети Климент била имено кон обичниот човек, кон тоа тој да го разбере Божјото слово, за да може неговата обраќање и вера да бидат вистински, да го знае и разбира она во што верува. Се трудел да го постави Камен-Темелникот на црквата во срцето на секој човек. Тоа тој го правел и како епископ.

Свети Климент – епископ Словенски, епископ Велички.

Неговата дејност како учител била толку успешна што после седум години веќе ќе биде возможно да се пристапи кон создавање на првата словенска епископија, начело со свети Климент како „прв епископ на словенски јазик“

(или „прв епископ на словенскиот народ“).³ Како прв таков епископ тој ќе остане во ракописната традиција едноставно како „епископ словенски“.⁴

Нејзиното место не е сосема сигурно утврдено.⁵ Таа е позната како Величка⁶ или Дремвицка. Она што можеме со поголема сигурност да го кажеме е дека таа не е во Струмица или Охрид,⁷ но и не е многу далеку од Охрид, каде светецот можел повремено да се враќа. Според најновите сознанија – таа се наоѓала во Јужна Албанија по долината на реката Шкумби (Mucaj S., Xhyheri S., Ristani I., Pentkovskiy A. 2014, 6 – 14; Коматина П. 2016, 83 – 96).

Создавањето на словенските етнички епископии е специфична и недоволно проучена појава. Црковното прашање во тоа време не било целосно решено и епархиите во бугарската држава биле спорни меѓу Рим и Цариград (Коматина П., 2014, 237 – 260, 324 - 328). Западните провинции, а во нивен состав Македонија и Албанија по традиција му припаѓале на папата. Веројатно не сакајќи да го испровоцираат Рим, а од друга страна сакајќи да ги придобие новоосвоените словенски области кнезот Симеон ќе пристапи кон создавање на оваа посебна категорија не-територијални етнички епископии [Mucaj S., Xhyheri S., Ristani I., Pentkovskiy A. 2014, 5, 6, 13, 14; Пентковскиј А. 2015, 130, 136, 137, Пентковскиј А. 2016а, 91, Петровски Б. 2016, 18-22, 33, 34] начело

³ Теофилакт го нарекува Βουλγάρων γλώττη πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης (Милев А. 1966, с. 128, 129, Меловски Х., 1996, 125), но тоа е превод на оригиналното „прв епископ на словенски јазик/народ“, ако судиме од начинот на кој е титулиран Марко Деволски – „четврти епископ на словенски јазик/народ“ во житието на св. Наум, напишано од истиот автор што го напишал и изгубеното житие на св. Наум (како што се гледа од почетните зборови на житието „И се же братје да не станеть без памети, братъ сего блаженнаго Климента“ (Поп-Атанасов Ѓ., 2011, 126). За ова види Илиевски П. 1999, 81; Пентковскиј А. 2015, 131; Димче Коцо, Блаже Конески и Томо Томоски се сложуваат дека св. Климент бил првиот епископ на словенскиот народ во Девол (цитирано според Стојчев-Антиќ В. 1997, 139).

⁴ Во 16 ракописи на 4 извори (Заповеди за празниците, Слово за апостол Тома, Пофалба за Михаил и Гаврил и Пофалба за св. Климент Римски), наоѓаме Климент како *епископ словенски*, а во други 5 преписи од 3 извори (Пофалби за св. Богородица, за Цветници и за св. Јован Крстител), како *епископ Велички* (Стојков С. 2016, 182; cf. Белчовски Ј. 1997, 39, 40).

⁵ Постои извонредно обемна литература за тоа прашање. За различните мислења види кај Стојков С., 2018, 219.

⁶ Така го напоаѓаме во Месецословот на Асемановото евангелие во 10 в., подоцна во Дјуканжовиот список: „Климент ... станал епископ на Тивериопол или Велика“ (ГИБИ 7 1968, 109). Како епископ Велички го наоѓаме во 3 од 14 преписи на Пофалбата за св. Јован Крстител, настанати меѓу 13 и 17 в., (Йорданов И 1970, 119) во еден препис од 1328 г. на Пофалба за Цветници и во 1 препис од 18 в. на Пофалба за Успение Богородично (Климент Охридски 1970, 760).

⁷ Во Охрид – бидејќи е речено дека светецот требало да се враќа за одмор од епископијата во Охрид и дека тагувал за својот охридски манастир (Милев А. 1966, & 70), а за Струмица зашто без разлика на силната почит што согласно нивното житие Струмичани во тоа време имале спрема светците (Меловски Х. 1996, 59-61), св. Климент така и нема да напише ништо за нив, а и таму така и нема да има негови икони во средниот век, а воопшто западно од Вардар ќе се појават дури во 14 в. (Филиповски Т. 2012, 31, заб. 10, 33-35).

со така наречените „епископи на народите“ [Задорнов А. 2016, 121, 127 – 129, спореди кај Mathisen P. 1997, 664-695] или како што се викале во овој случај епископи „на словенски јазик“ или епископи „на словенскиот народ“⁸

Првата таква ќе биде онаа на свети Климент.

Поставувањето на св. Климент за словенски епископ создало црковен дуализам на територијата на бугарската држава кој во наредните декади ќе се продлабочува. Паралелно ќе постојат словенски епископии со богослужба на словенски јазик и територијални епископии со богослужба на грчки јазик. Овој дуализам ќе биде продлабочен и на уште еден начин, до голема степен како резултат од дејноста на св. Климент. Додека во центарот на бугарската држава црковната служба се водела на грчки јазик и тоа следејќи го Цариградскиот типик, во Македонија и воопшто во централниот Балкан се развива словенска богослужба организирана според ерусалимскиот типик, истиот кој бил во употреба во Солун и Јужна Италија (Пентковский А. 2016а, 73).

Така во својата епископија свети Климент не ја вовел богослужбата која веќе била разработена од Свети Методиј и неговите ученици во Моравија и која сега се ширела во Хрватска и Далмација (Пентковский А. 2016б, 36), и која била соодветна на богослужбата на латински јазик, што би било бескрајно полесно и би било во согласност со древните права на папството врз Македонија и Илирик. Воведувајќи ја богослужбата по источен образец, дело кое барало огромен труд и напор тој влијаел решително на обврзувањето на македонскиот простор и генерално – Централниот Балкан, со источната христијанска традиција и во перспектива со православиеото.

Имено неговата епископија е првата во која е воведена словенската богослужба по источен (Ерусалимски) образец. Во неа е извршен и преводот на голем дел од клучните книги без кои тоа не можело да се случи. Во основата на овој исклучителен преведувачки и писателски напор стоел свети Климент, помаган од Свети Наум и Константин Презвитер. Но не само. Како епископ свети Климент не престанувал да биде и учител. Во својата епархија имал по „300 ученици, без нивните помошници“, во секоја енорија и од нив ракополагал „четци, ипоѓакони, ѓакони и свештеници“ [Пространо житие, Милев А. 1966, & 56, 57]. Успеал да ги направи свештениците на својата епархија „да не отстапуваат со ништо на никој од прославлените во овие нешта, а тие се подвизувале дури повеќе од сите во сè она, што е достоинство за пофалба.“ [Пространо житие, Милев А. 1966, & 63].

Свети Климент како поет, автор и преведувач

Без неговиот огромен преведувачки труд функционирањето на словенската богослужба и црковна организација на овој простор не би била возможна. Тој

⁸ Во зависност како го преведеме зборот Знзукъ, кој во старословенски имал значење и на јазик и на народ.

го подготвил „воопшто сè што се однесува до црквата“ како што ќе се изрази Теофилакт Охридски (Пространо житие, Милев А. 1966, & 66). Она што го создал денес е познат како Климентов Корпус (Пентковски А. 2016а, 56; Crvenkovska E., 2016, 198 - 230). Тој не запрел да преведува до последниот ден. Пред својата смрт, веќе болен успеал да го заврши и преводот на Триодот (Пространо житие, Милев А. 1966 & 76)

Но тој напишал и многу оригинални дела, особено црковни песни и химни. Напишал оригинални проповеди. И бидејќи знаел дека голем дел од свештениците, особено новите, не биле подготвени да пишуваат свои проповеди, Свети Климент составил јасни и прости проповеди за сите празници, разбирливи и за најпростиот човек, давајќи на таков начин можност дури и најслабо подготвените свештеници да одржуваат добри и поучни проповеди, а преку тоа и да се воспитува народот. Создал дури и бланко проповеди кои можат да се читаат за секој светец и празник. Во сите нив грижата му е праведниот и побожен живот.

Колку силен впечаток правеле неговите проповеди и песни се гледа од епитетите што му се давани: *вдахновен од Бога орган, ластовица златоуста, уста благогласна, јазик медоточен, доброгласна труба што ја огласува вселената со златозрачни зборови, со зраци книжни го напои целиот свет со учението, сјаејќи како сонце со злато-зрачни зборови* (Иванов Ѓ. 1970 324, 325). Почита на народот кон неговите списи била толку длабока што дури и по 200 години Теофилакт Охридски ќе забележи дека „сето тоа се чува од трудољубиви луѓе“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 66), а Димитар Хоматијан 300 години по упокојувањето на Климент ќе посведочи дека тие „се почитуваат од целиот народ како напишаните од Бога Мојсееви плочи“ (Кратко житие, Милев А. 1966, & 8)

Заштитник на народот

Не е само книжевната и организаторска дејност што го прави свети Климента голем, но и неговата грижа кон народот, кон секој човек. Тој го нашол народот во својата епархија „наполно незапознат со божественото слово и писмата и невоспитан во ништо од она што ја украсува црквата и го раководи народот со духот на послушноста и смиреноста“ и за да го поправи тоа „тој не им давал сон на своите очи, ниту дремка на своите клепки, но грижата за народот ја правел своја храна и задоволство“, поправал и воведувал ред, „станувајќи сè за секого“, „на народот го закрепнувал разумот“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 63).

Тој им помагал особено на оние кои биле социјално ранливи, „бил и татко на сираците и заштитник на вдовиците, грижејќи се за нив по секаков начин. Вратата му била отворена за секој сиромав и патникот не ноќевал надвор“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 64) Свети Климент се грижел и за

економската положба на своите паства и донел од Византија „секаков вид на благородни дрвја и преку калеменење ги направил плодородни дивите овошки“ (Простран о житие, Милев А. 1966, & 68)

Сето ова барало гигантски труд. Светецот работел не само дене, туку понекогаш и ноќе, дури и паралелно по две дејности истовремено и тоа не само затоа што имало многу работа за вршење, но и воден од аскетската максима дека „безделието е учител на секое зло“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 58).

Со својата дејност свети Климент го вратил христијанството кај обичниот човек на овие простори. Семето што го посеал било силно. —

Св. Климент бил пред сè христијанин, со длабока вера. Без тоа не би можеле да го разбереме ниту него ниту неговото дело. Тој не бил едноставно просветител, учител, педагог, историчар, поет, интелектуалец – категории со кои би се идентификувале ние и преку кои би сакале да го разбереме светецот. Тој *бил* учител, но во верата и христијанскиот живот, писател, но на религиски проповеди, не говорник туку проповедник, не едноставно поет – туку автор на црковни песни, не историчар, туку житиеписец, не филозоф туку Богослов, не просветител туку вцрковител, не организатор, туку пастир, не администратор, а епископ.

Втемелувач на Охридската школа и праотец на Охридската архиепископија

Свети Клименте се упокоил на 27 јули 916 г. и бил погребан во неговиот манастир „во гроб, што сам со своите раце си го имал приготвено од десната страна на предниот дел на притворот“ (Пространо житие, Милев А. 1966, & 75).

Со смртта за него започнала небеската кариера, но не запрела ниту земната. Наскоро по смртта е прогласен за светец и му е составена служба од негов ученик, а друг му напишал житие, како светец и епископ Велички ќе биде запишан во Месеословот на Асемановото евангелие пред крајот на 10 в. (Raski F. 1865 199, ²⁹ – 200, ¹). Охридскиот архиепископ Лав во средината на XI в. ќе го постави ликот на св. Климент во олтарот на св. Софија меѓу другите основачи на архиепископијата (Тодиќ Б. 2012, 132; Грозданов Ц. 1983, 25). Теофилакт Охридски ќе му напише пространо житие на грчки, претставувајќи го пред целиот православен свет како еден од втемелувачите на Охридската архиепископија. Во 12 в. веќе е вклучен во списоците со поглавари на архиепископијата. Во 13 в. тој конечно ќе го добие и епитетот Охридски и ќе му се напише ново житие, канони и прослави од Охридските архиепископи (Пентковски А. 2013, 90 – 94), во кои тој веќе се разгледува како епископ на цел Илирик, или „водач на *целиот* мизиски народ“ (Кратко житие, Милев А. 1966, 176, 177), „наш заеднички прв пастир“ за „нас“ и „сите градови на Мизите и Панонците“ (Меловски Х. 1996, 100 – 102). Во 14 в. фрески со неговиот лик ќе започнат да се зографисуваат и надвор од Охридската епархија и на исток

од Вардар. Од локален епископ тој посмртно ќе биде подигнат во еден од претходниците на Охридската архиепископија за да достигне во османлискиот период да биде почитуван не само како нејзин архиепископ, туку дури патријарх (Меловски Х. 1996, 74-77, 86-87, 97, *Климент Охридски* 1970, 56-61),⁹ а денес да биде почитуван како патрон на Македонската православна црква.

Користена литература

- [1] Белчовски Ј. 1997, Охридската архиепископија, од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт, Скопје
- [2] ГИБИ 7 1968, Грџки извори за бугарската историја, т. 7. Софија, 1968
- [3] Грозданов Ц. 1983, *Портрети на светителите од Македонија од IX – XVIII век*, Скопје
- [4] Задорнов А. 2016, *Территориалные епархии и этнические епископии в структуре церковной организации Первого Болгарского царства (канонический аспект)*, Slověne, №2 2, 2016, 121 – 135
- [5] Иванов Ѓ. 1970, Бугарски старини од Македонија, БАН, Софија
- [6] Илиевски П. 1999, *Апокрифни интерполации во Краткото Кирилово житие*, Светила незаодни, Словенските првоучители и нивните ученици, студии, Скопје
- [7] Коматина П., 2016, Област Вагениција и епископија св. Климента, Зборник радова Византолошког института LIII, 2016, 83 – 100
- [8] Климент Охридски 1970, Събрани съчинения, т. 1, БАН, Софија
- [9] Климент Охридски, 1977, Събрани съчинения, т. 2, БАН, Софија
- [10] Климент Охридски, 1973, Събрани съчинения, т. 3, Софија
- [11] Коматина П., 2014, Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I, Византолошки институт, САНУ, Београд
- [12] Mathisen P. 1997, *Barbarian Bishops and the Churches» in Barbaricis Gentibus» During Late Antiquity*, Speculum, Vol. 72, No. 3, Jul., 1997, The University of Chicago Press, 664-695
- [13] Меловски Х. 1996, Москополски зборник, пролошки житија на светците, Miscelanea byzantine-makedonica, 1.1., Скопје
- [14] Милев А. 1966, Грџките житија на Климент Охридски, БАН, Софија
- [15] Mucaj S., Xhyheri S., Ristani I., Pentkovskiy A. 2014, Medieval churches in Shushica valley and the Slavonic Bishopric of S. Clement of Ohrid, Slověne, 2014 №1, 5 – 42

⁹ На пример во поетска творба на Козма Критски од 17 в. тој е „велик патријарх“; имаме повеќе фрески во кои св. Климент е титулиран архиепископ Охридски: во манастирот св. Наум (1711 г.), во Москополе (1720 – 1725 г.), во св. Ахил Преспа (1741 г.). Во 1741 г. како Архиепископ Охридски се појавува во Стематографијата на Жефаровиќ и оттогаш дава поттик на многу слични именувања во текот на 18 и 19 в. а во некои случаи е посочуван и како патријарх (Филиповски Т. 2012, 32, 41, 42, 47).

- [16] Оболенски Д. 2011, Шест византиски портрети, Скопје,
- [17] Пентковски А. 2013, *Почитание святителя Климента в Охриде В X–XIV вв.*, Старобългарска литература, 48, София, 79 – 113
- [18] Пентковски А. 2015, *К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX — нач. X в.): Addenda et corrigenda*, Богословские труды, 46, Москва, 117 – 145
- [19] Пентковски А. 2016а, *Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков*, Slovene, 2, 2016, 54 – 102
- [20] Пентковски А. 2016б, *Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках*, In: Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, Филозофски факултет Београд, 35 - 61
- [21] Петровски Б. 2016, *Свт. Климент Охридский, хан/князь Борис-Михаил и князь/царь Симеон: исторические аспекты*, Slovene, 2, Москва, 2016, 10 – 53
- [22] Поп-Атанасов Ѓ. 2011, Старословенски кирилometодиевски извори, Менора, Скопје,
- [23] Racki F. 1865, *Asemanov ili Vatikanski evangelistar*, Zagreb
- [24] Стојков С., 2016, Меѓународна научна конференција Климентовото дело, 1100 годишнината од Климентовото упокојување, УГД, Штип, 175 – 194
- [25] Стојков С. 2018, Свети Климент: од епископа словѣнска – до епископоту Βουλγαριας, трансформација во разбирањето на категориите Словени и Бугари во византиските извори, Милениумското зрачење на св. Климент Охридски Скопје, 28 – 29 октомври 2016 година, МАНУ, Скопје, 2018, 219 - 238
- [26] Стојчева-Антиќ В. 1997, Македонската средновековна книжевност, Скопје
- [27] Тодић Б. 2012, *Архиепископ Лав – творец иконографског програма фресака у светој Софији*, САНУ, Београд 2012, 119 - 135
- [28] Филиповски Т. 2012, Свети Климент и неговиот епитет Охридски: појава и распространетост, Свети Климент Охридски во уметничкото творештво, Скопје, 27 – 51
- [29] Crvenkovska E., 2016, *The Primary Slavic Complex of Liturgical Books of the Byzantine Rite (“Clement’s corpus”) and the Formation of the Macedonian Redaction of Church Slavic*, Slověne 2016 №2, 198 - 230